

УДК 342.5

*Андрій Васильович Нагнибедюк,
студент магістратури
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

СУДОВА ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Здійснення верховенства права, зокрема у судовій системі України, є особливо важливим, оскільки судам доводиться розв'язувати проблеми, які стосуються, насамперед, фундаментальних, конституційних цінностей: реального захисту прав громадян; забезпечення балансу у відносинах органів державної влади; застосування конституційної відповідальності до окремих органів влади, їх посадових осіб, особливо на місцевому та регіональному рівнях тощо. Європейський і вітчизняний досвід засвідчує, що саме впровадження судами верховенства права є одним із найбільш ефективних засобів розв'язання цих проблем. Сформована на базі цього досвіду судова доктрина верховенства права виконує різні функції як всередині судової системи, так і за її межами. Йдеться про правоідеологічну, правоінтерпретаційну, праворегулятивну, правозахисну та інші функції цієї доктрини.

Принцип верховенства права був і є предметом наукової уваги вітчизняних учених, зокрема: В. Авер'янова, С. Головатого, М. Козюбри, Б. Малишева, Н. Оніщенко, С. Погребняка, А. Пухтецької, С. Рабіновича, П. Рабіновича, С. Серьогіна, С. Шевчука. Ними обґрунтовано основні характеристики означеного принципу, його сутність і форми прояву. Однак практичне втілення принципу верховенства права поки що залишається поза увагою теоретиків.

Метою публікації є аналіз практичного втілення принципу верховенства права в діяльності органів судової влади в аспекті європейського досвіду.

Оскільки Конституція України не містить чіткого визначення верховенства права, Конституційний Суд України (далі – КСУ) дав його тлумачення у рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [1], в якому вказав, що «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України».

Що стосується конституційного змісту верховенства права, то воно, на думку авторів, розкривається через закріплення принципу верховенства Конституції [2]. По суті цей принцип є сполучною ланкою між механізмами правової держави і верховенства права, які являють собою дві різні правові традиції – романо-германську та англосаксонську, які інтегровані в українську правову систему. Якщо говорити про закони України, то в них закріплення принципу верховенства права може мати прямий чи опосередкований характер. Його безпосередньо закріплено в деяких кодифікаціях законодавства: у Кодексі адміністративного судочинства України, що набув чинності 1 вересня 2005 р., вперше в українському адміністративному законодавстві зафіксовано принцип верховенства права (ст. 8). Про верховенство права йдеться у Господарському кодексі України 2004 р. (ст. 5), Законі України «Про Конституційний Суд України» 1996 р. (статті 2, 4). Водночас деякі нові кодифіковані акти (наприклад, Цивільний кодекс України 2004 р.) не містять згадки про принцип верховенства права, хоча його ідеї так або інакше у них присутні. Те саме стосується Кодексу України про адміністративні правопорушення, де про принцип верховенства права прямо не йдеться, але серед завдань Кодексу зафіксовано виховання громадян у дусі точного й неухильного дотримання Конституції та законів України тощо (ст. 1). Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р., як і Цивільний процесуальний кодекс від 18 березня 2004 р., закріпили обов'язок господарських судів ухвалювати рішення

у господарських та цивільних справах на підставі Конституції України, інших законодавчих актів України (відповідно, ст. 4 та ст. 1). Можливо зробити висновок, що в українському законодавстві закріплення принципу верховенства права ще не завершено. Це означає, що діяльність адміністративних та судових органів не отримала певних правових орієнтирів; у деяких із наведених прикладів законодавства, вочевидь, йдеться більше про верховенство закону, аніж про верховенство права, що далеко не одне й те ж. На жаль, законодавець не враховує того, що законодавство регулює перш за все відносини за участю громадян, які зацікавлені у верховенстві права. А не взаємовідносини між органами влади, які цілком логічно підпорядковувати верховенству закону.

Особливого значення для становлення судової доктрини верховенства права, на нашу думку, має рішення Верховного Суду України (далі – ВСУ) від 3 грудня 2004 р., яке було ухвалено після рішення КСУ, в якому витлумачено поняття «верховенство права». Суть рішення ВСУ полягала у тому, що він призначив ще один тур голосування, хоча Законом України від 18 березня 2004 р. «Про вибори Президента України» це не було передбачено. Чимало правознавців вважають зазначений судовий акт ВСУ яскравим прикладом юридичного рішення, ухваленого безпосередньо на підставі принципу верховенства права. Саме підстава рішення ВСУ стала об'єктом великої кількості публікацій та наукових конференцій, присвячених обговоренню цієї проблеми [3–6].

Застосування верховенства права дало змогу ВСУ знайти вихід із правової ситуації, що склалася на президентських виборах 2004 р. Рішення ВСУ від 3 грудня 2004 р., без перебільшення, має історичне значення, знаменуючи собою новий етап у реалізації судової доктрини верховенства права, спрямованої на захист конституційних прав і свобод громадян. В аспекті цієї реалізації це рішення можна вважати актом правової політики [7; 8].

Для правової системи України доктрина Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є одним із джерел формування судової доктрини верховенства права. Відомо, що практика ЄСПЛ заснована на прецедентному праві [9, с. 40], а це робить її особливо цінною для України. По суті, вона є засобом поглиблення євроінтеграції України та створення засад її модерного (класичного) і постмодерного конституціоналізму [10–12].

У преамбулі до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), відповідно до якої створений і функціонує ЄСПЛ, згадується про те, що «уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права». Уся діяльність ЄСПЛ спрямована на забезпечення доктрини верховенства права, позаяк фундаментальні права і свободи громадян є неодмінною її складовою. Як зазначає М. Козюбра, фундаментальні права та свободи – «це той бар'єр, який у державі, що претендує іменуватися демократичною і правовою, не може бути подолано на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою» [13, с. 10].

Як засвідчує практика, ЄСПЛ не сформулював конкретного і вичерпного визначення доктрини верховенства права, яке виявляється ним, насамперед, у тлумаченні самого феномена прав людини, застосуванні принципів, що визначають зміст та обсяг цих прав тощо. П. Рабінович, зокрема, серед таких принципів виокремлює:

1) принцип пропорційності, тобто справедливого збалансування інтересів людини з інтересами (потребами) суспільства. У справі «Soering v. United Kingdom» у рішенні від 7 липня 1989 р. Суд зазначив, що «Конвенція спрямована на пошук справедливого співвідношення між потребами, пов'язаними з інтересами суспільства загалом, і вимогами захисту основних прав людини». У справі «Rees v. United Kingdom» у рішенні від 17 жовтня 1986 р. було зазначено, що, з'ясовуючи, чи існує позитивне зобов'язання держави стосовно людини, «належить врахувати справедливий баланс, який має бути встановлений між інтересами всього суспільства й інтересами окремої людини; пошук цього балансу – мета всієї Конвенції»;

2) принцип моральності, тобто застосування норм моралі, що домінують у цьому суспільстві у певний час. ЄСПЛ, застосовуючи «моральні» статті Конвенції, також вдається до аргументації морального характеру. До того ж він виходить із того незаперечного реального факту, що в різних країнах найпоширеніші, панівні моральні приписи не завжди збігаються, а тому визнати за єдино прийнятний, загальнообов'язковий лише якийсь один із них було б недемократично й недоцільно. Суд вважає, що, зазвичай, «державні влади, безпосередньо і безперервно стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, загалом мають більше можливостей визначитися щодо точного змісту моральних вимог, а також стосовно «необхідності обмежень» або ж «штрафних санкцій» для їх дотримання» (рішення у справі «Muller and Others v. Switzerland» від 24 травня 1988 р.). Розглядаючи скарги на адресу певної держави, Суд вважає – як на неспростовуваний факт – на домінування у ній певних моральних уявлень, поглядів, і він, як правило, не ставить собі за мету їх схвалювати, стимулювати або ж, навпаки, – піддавати критиці, заперечувати;

3) принцип з'ясування мети певного права людини та відповідності (співмірності) їй правореалізуючої, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави. У справі «Brogan v. United Kingdom» Суд у рішенні від 24 листопада 1988 р. зазначив, що «оцінювати “негайність” (звільнення заарештованого або його припровадження до судді. – Прим. ред.) слід з урахуванням предмета та цілей ст. 5: вона втілює одне з основних прав людини, а саме: захист особи від свавільного втручання держави у право людини на свободу». У справі «Winterwerp v. the Netherlands» Суд у рішенні від 24 жовтня 1979 р. встановив, що законність затримання особи визначається кризь призму цілей п. 1с ст. 5 Конвенції: така законність потребує передусім його відповідності внутрішньому праву, а також – згідно зі ст. 18 Конвенції – «відповідності меті обмежень, дозволених п. 1с ст. 5; вона вимагається як для призначення, так і для виконання заходів, пов'язаних із позбавленням волі. Мета п. 1с ст. 5: у демократичному суспільстві, де визнано верховенство права, будь-яке свавільне затримання ніколи не може вважатися законним».

Правоконститутивна функція цілей тих статей Конвенції, що їх застосовує ЄСПЛ, відзначена в багатьох його рішеннях. А в тих випадках, коли мету застосовуваного припису Конвенції не відтворено безпосередньо в нормативному тексті, Суд сам бере на себе формулювання та інтерпретацію її змісту [14].

Крім цього, фахівці виокремлюють також принцип ефективності (забезпечення ефективного захисту прав людини), який уможливиле вибір ЄСПЛ із декількох варіантів інтерпретацій правової норми саме той, практична реалізація якого зможе забезпечити найвищий рівень захисту прав й основних свобод людини; принцип автономності (автономного тлумачення міжнародними органами юридичних норм щодо прав людини), суть якого полягає у незалежності висновків ЄСПЛ щодо розуміння цих норм у окремих державах та у пошуку загальноєвропейського стандарту тлумачення окремих термінів та уніфікації стандартів правозастосування різних країн [15, с. 135–136].

ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає також ті важливі моменти (елементи), які становлять саму сутність верховенства права, як-то: доктрина справжньої демократії; доктрина природніх прав людини, одні з яких є абсолютними, а інші – такими, стосовно яких Конвенція допускає втручання держави; принцип поділу влади; доктрина допустимих обмежень певних прав людини; доктрина якості закону; принцип законності; заперечення свавільності завдяки дієвим гарантіям від зловживання владою; доктрина справедливого судочинства; принцип рівності всіх перед законом; доктрина адміністративної юстиції; доктрина гуманного кримінального права тощо [16].

Таким чином, формування судової доктрини верховенства права в Україні відбувається в умовах, коли суспільний інтерес до неї в державі та об'єктивні можливості її розвитку стримуються чинним законодавством і романо-германською правовою традицією. Подальше впровадження цієї доктрини вимагає системних наукових досліджень, які могли б розкрити її роль і практичне значення у специфічних українських умовах. Крім того, на нашу думку, необхідно: провести силами органів влади і громадськості широку роз'яснювальну роботу щодо того, чим є верховенство права для українських громадян та як ним користуватися. Крім того, потрібно ухвалити закон, згідно з яким громадянин повинен мати право вимагати вирішення свого питання в суді загальної юрисдикції на основі верховенства права, як його тлумачить КСУ, а не формального застосування законів. Особливо, якщо громадянин переконаний, що чинні закони суперечать засадам справедливості, гуманності, розумності тощо й обмежують його права й свободи. Таким міг би бути спеціальний закон «Про механізм захисту прав і свобод громадян на засадах верховенства права»; конституційно та законодавчо закріпити право громадян на конституційну скаргу; узагальнити практику застосування верховенства права судами загальної юрисдикції та на цій основі внести необхідні зміни до відповідних постанов Пленумів вищих інстанцій цих судів.

Використані джерела

1. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп від 2 листопада 2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004 / відповід. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. – Київ : Юрінком Інтер, 2005.

2. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2000.

3. Семишочкий Л. Рішення, якого чекав світ / Л. Семишочкий // Закон і бізнес. – 2004. – № 50 (674). – 11–17 грудня. – С. 1–4.

4. Комаров В. Взірєць втіленого правосуддя / В. Комаров // Юридичний вісник України. – 2004. – № 50 (494). – 11–17 грудня. – С. 8–9.

5. Футей Б. Далекосяжний прецедент: Справа «Ющенко проти ЦВК» // Юридичний вісник України. – 2004. – № 50 (494). – 11–17 грудня. – С. 9.

6. Кузнецова Н. Верховенство права і право законність / Н. Кузнецова // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – С. 112–113.

7. *Ільков О.* Рішення Верховного Суду України: верховенство права чи політична доцільність? / О. Ільков // *Вибори та демократія.* – 2004. – № 2. – С. 33–36.
8. *Пасічник П.* Рішення Верховного Суду України: політичне чи законне? / П. Пасічник // *Юридична газета.* – 2004. – № 24 (36). – С. 5.
9. *Шевчук С.* Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Київ : Реферат, 2006.
10. *Про проблеми становлення постмодерного конституціоналізму* // *Правовий тиждень.* – 2008. – № 27. – 1 липня. – С. 14.
11. *Protection constitutionnelle et protection internationale des Droits de l'Homme: Concurrence ou complementarite?* IX-e Conférence des Cours constitutionnelles européennes. – Paris, 1993. – 10–13 mai.
12. *Le nouveau constitutionnalisme. Mélange en l'honneur de Gérard Conac.* Textes rassemblés par Jean-Claude Colliard et Yves Fegouzo. – Paris : Economica, 2001. – 458 p.
13. *Козюбра М.* Принцип верховенства права у конституційному правосудді / М. Козюбра // *Закон і бізнес.* – 2000. – № 17. – С. 10–14.
14. *Рабінович П.* Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування / П. Рабінович // *Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі.* – 1999. – № 1.
15. *Рабінович П. М.* Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) : монографія / П. М. Рабінович, С. Є. Федик. – Львів : Астрон, 2004.
16. *Головатий С.* Верховенство права : монографія : у 3 кн. / С. Головатий. – Київ : Фенікс, 2006. – Кн. 2: Від доктрини – до принципу.

Нагнибедюк А. В. Судова доктрина верховенства права: український досвід у європейському контексті

У статті аналізується теоретичний рівень аналізу принципу верховенства права та особливості його прояву у судовій доктрині. Визначено ступінь законодавчого закріплення принципу верховенства права. З'ясовано значення рішень Конституційного Суду України для становлення судової доктрини верховенства права. Досліджено роль Європейського суду з прав людини як джерела верховенства права.

Ключові слова: судова доктрина, верховенство права, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини.

Нагнибедюк А. В. Судебная доктрина верховенства права: украинский опыт в европейском контексте

В статье анализируется теоретический уровень анализа принципа верховенства права и особенности его проявления в судебной доктрине. Определена степень законодательного закрепления принципа верховенства права. Установлено значение решений Конституционного Суда Украины для становления судебной доктрины верховенства права. Исследована роль Европейского суда по правам человека как источника верховенства права.

Ключевые слова: судебная доктрина, верховенство права, Конституционный Суд Украины, Европейский суд по правам человека.

Nahnybedyuk A. The judicial doctrine of rule of law: Ukrainian experience in the European context

Analyzes the theoretical level analysis of the rule of law and especially its manifestation in the judicial doctrine. The degree of legislative consolidation of the rule of law. It is found mentioned decisions of the Constitutional Court of Ukraine for the establishment of the judicial doctrine of the rule of law. The role of the European Court of Human Rights as a source of law.

Key words: judicial doctrine, rule of law, the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights.

УДК 340.134

Ігор Ігорович Павлюков,

студент магістратури юридичного факультету

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

ПРАВОВІ ЗАСОБИ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

За умов розбудови правової держави в Україні одним із основних завдань постає забезпечення прав людини та громадянина. Хоча вони займають основоположне місце і закріплені Конституцією України, сьогодні неможливо констатувати про належний рівень їхнього забезпечення. Про це свідчить кількість заяв, з якими громадяни України звертаються із позовами до України до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, за минулий рік ЄСПЛ отримав 18 131 заяву від українців. З них 65 % стосуються невиконання рішень національних судів, при цьому ЄСПЛ розглядає лише двадцятку частину всіх звернень. Таку статистику озвучив голова Верховного Суду України Я. Романюк під час чергового брифінгу [1]. Через це питання реальної дієвості механізму захисту прав людини залишається відкритим. Актуальним залишається й аналіз ролі правових засобів у відображенні, реалізації, захисті і відновленні прав людини.

Окремі аспекти правових засобів були предметом дослідження у сучасній теоретичній науці, зокрема у працях М. Гущиної, М. Козюбри, В. Косовича, В. Кудрявцева, О. Львової, О. Мельник, Т. Тарахонич, О. Скакун, М. Черкас. Однак їхня роль ще не була предметом наукового пошуку.